

ІДЕЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ

Справедливість завжди перебувала в центрі уваги філософів, соціологів, під час розгляду людини як істоти політичної (чи коректніше було б сказати, "полісної", у розумінні Аристотеля), соціальної, тої, яка не існує ізольовано, відтак впливає і зазнає впливу, тобто є водночас суб'єктом і об'єктом соціальної дії.

Існують два значення поняття "справедливість" – широке і вузьке. В широкому сенсі справедливість є розумністю суспільного життя; вона співпадає з моральністю в її проекції на соціальну сферу, є основою чеснотою соціальних інститутів. В спеціальному, вузькому сенсі слово справедливість є морально санкціонована співрозмірність у розподілі вигод і тягарів спільного життя людей, ступінь довершеності самого кооперування діяльностей і взаємного врівноваження конфліктуючих сторін в суспільстві і державі.

Для побудови теорії справедливості суттєвим є визнання того, що індивіди розглядаються в аспекті їх спільного життя, як ті, що потребують один одного і тому рівні між собою. В етичному аспекті справедливість виступає як рівність у можливості бути щасливими й у володінні необхідними для цього благами. Усяка цільна концепція справедливості виходить з основних і однаково доступних індивідам цінностей, а всяка соціальна практика справедливості припускає деякий, щоразу історично конкретний, набір матеріальних і духовних благ (від безкоштовної роздачі їжі в античних полісах до блага волі в сучасних ліберальних демократіях), до яких усі громадяни мають споконвічно рівний доступ. Тут крапкою відліку і вихідною нормативною підставою справедливості є взаємність золотого правила моральності.

У правовому аспекті справедливість виступає як формальна рівність, однаковість масштабу (вимог, законів, правил, норм), за допомогою якого "вимірюються" і їхні вчинки, що стають у такому випадку особами, зрівняними між собою як суб'єкти права. І в моралі й у праві справедливість виявляється рівністю, але істотно різною. Так, у праві справедливістю буде та діяльність, що найбільше відповідає вимогам закону. Але оскільки закон частково дозволами, частково заборонами прагне втілити в життя всі чесноти, то і справедливість таким чином охоплює всі чесноти, як ціле – частини. Тому розуміння справедливості вимагає дотримання усіх чеснот. Інакше, без дотримання всіх чеснот, справедливості не буде досягнуто, адже справедливість полягає не у формальній, суто зовнішній відповідності вчинків закону, у дотриманні самого духу і сенсу закону, у дотриманні закону як добробуту. Тому що одна справа виконання закону як припису, а інша – виконання закону як добробуту.

Моральна (етична) справедливість – це, можна сказати, рівність безкінечностей, люди тут рівні так, як можуть бути рівні довершені світи. Правова справедливість, навпроти, є рівність одиниць, вона цілком укладається в рамки арифметичної рівності, але й у відомому сенсі тільки її і можна вважати рівністю, люди тут рівні саме як суб'єкти права, ніби в них не було інших властивостей, інтересів, потреб, цілей, крім як виконувати норми права. Але сам акт установи полягає в легітимації нерівності занять і статусів, що утворюють структуру заснованого соціального простору (поділ праці, виділення органів керування і т.д.). Проблема полягає в сполученні, з'єднанні рівності і нерівності. Також моральна справедливість – це відповідність між практичною роллю соціальних верств в житті суспільства та їх соціальним статусом, між правом і обов'язком, вчинком і відплатою, працею і винагородою, злочином і покаранням між заслугами і суспільним визнанням. Невідповідність у цих співвідношеннях оцінюється як несправедливість, що приводить до дисгармонії індивідуальних і суспільних інтересів і дестабілізації системи соціальних зв'язків.

Існують два види (форми) справедливості, виділених ще Аристотелем, які складають нарізну конструкцію всіх наступних теорій справедливості: розподільна, чи дистрибутивна, справедливість і та, що зрівнює, чи ретрибутивна, справедливість. Вони являють собою способи розподілу благ, яких не вистачає на всіх, хто на них претендує, і які взагалі не можуть бути розподілені без того, щоб когось не обділити.

Крім того, Аристотель розрізняв загальну і приватну (спеціальну) справедливість. Під загальною справедливістю він розумів відповідність закону, розумність полісного життя;

можна визначити як загальний моральний знаменник усіх соціально упорядкованих відносин між людьми. Справедливість додає легітимності суспільним діям і формам життя. Вона збігається з моральністю в її проекції на соціальну сферу, відповідає на запитання про призначення і зміст спільного, об'єднаного, соціально-упорядкованого існування в суспільстві і державі. У її осмисленні склалися дві філософські традиції, за якими стоять різні суспільні практики.

Перша традиція виходить з ідеї кооперації. Диференційоване усередині себе як державно організоване суспільство – щось більше, ніж проста умова виживання і безпечного існування індивідів; воно є спосіб добродесного життя, конкретна форма, у якій індивіди можуть реалізувати себе і досягти досконалості. Шлях від природного індивіда до морально-доброчесної особистості лежить через розумно влаштоване співжиття, що по-перше, завдяки поділу праці уможливує існування різних наук і мистецтв, створюючи тим самим предметне середовище для самореалізації індивідів як добродесні особистості; по-друге, дозволяє відокремити розумову працю від фізичної, створити дозвілля, що є умовою вільного розгортання внутрішніх сил індивіда, простором людської евідемонії. Держава в його адекватних формах (наприклад поліс для античних авторів, освічена монархія для Гегеля) мислиться як утілений розум, предметне вираження розумності людини. Відповідно благо держави ставиться вище блага окремих індивідів, фактичне гіностазування суспільства держави в якості опредметненої справедливості співвіднесено з розумінням того, що гарантією останньої є в кінцевому рахунку індивідуальна чеснота, справедлива особистість. Основна і специфічна риса справедливої особистості складається у безумовному проходженні боргу. Вона керується переконанням "кожному – своє" і на його основі не тільки вміє обмежувати себе, але і визнавати першість за іншими завдяки їхнім людським якостям.

Друга традиція обґрунтування справедливості бачить у суспільстві і державі лише спосіб обмеження, стримування конфліктів, зовнішнє середовище безпечного існування людини. Вона втілюється пайбільш повно в концепціях суспільного договору (Джон Локк, Жан Жак Руссо і ін.). Ці концепції виходять з гіпотези природного стану, у якому індивіди мають необмежену волю, у силу чого вони, взаємно зіштовхуючись, виявляються в ситуації тотальних небезпек. Право на усіх обертається відсутністю якого-небудь права. Держава є розумним виходом з такого стану, її призначення полягає в тому, щоб гарантувати безпеку індивідів шляхом взаєморівноважування їхніх прав. Справедливість держави у цьому випадку вимірюється благополуччям індивідів. Моральне виправдання держави виявляється одночасно його обмеженням, зведенням до прийняттого для всіх необхідному мінімуму зовнішніх рамок.

У цій традиції справедливість розуміється по перевазі як об'єктивний принцип, сукупність вимог, найчастіше кодифікованих, здійснення яких гарантується заохоченнями і покараннями. Як інституціолізована сукупність вимог справедливість припускає і формує в індивідах визначені суб'єктивні здібності (насамперед здатність впливати нормам), але в ідеалі передбачається, що вона повинна функціонувати незалежно від доброї волі людей.

Першу з розглянутих моделей загальної справедливості можна назвати кооперативно-холістською (Платон, Аристотель, Гегель, Маркс); її основний недолік – відсутність відповіді на запитання про те хто засновує і є суб'єктом справедливості. Другу модель можна назвати конфліктно-індивідуалістичною (Гобс, Локк, Кант і ін.); її основний недолік полягає в тому, що в ній розумний вільний індивід, що є продуктом, підсумком історичного розвитку, розглядається як його передумова.

Справедливість являє собою спосіб ставлення людини до іншої особи, опосередкований відношенням до благ, на які вони обоє претендують. Формула справедливості завжди являє собою пропорцію між чотирма членами, де співвідношення осіб А і Б таке ж, як і співвідношення одержуваних ними благ а і б. Справедлива людина і справедливе суспільство суть такі, котрі можуть знайти моральну міру в розподілі вигод і тягарів, а моральною може вважатися така міра, що влаштовує всіх і на яку отримана згода тих, на чю частку випадає більше тягарів. Розподільна справедливість є розподіл благ (майна, почестей і всього іншого), а відповідно і тягарів, обов'язків, з урахуванням достоїнства особи, тобто в залежності від їхнього внеску в загальну справу.

Існують три основних історично вироблених принципи розподільної справедливості: кожному – те ж саме (усім порівну), кожному – по заслугах, кожному – по потребах. Основним у рамках сучасних суспільств є принцип "кожному – по заслугах" (типові приклади – заробітна плата в залежності від кількості і якості праці, розподіл нагород у залежності від бойових подвигів). Інші принципи теж важливі, хоча сфера їхнього застосування вузла.

У випадку справедливості, що зрівнює, достоїнство осіб не приймається до уваги. Тут мова йде в основному про два типи суспільних відносин, названих Аристотелем *довільним* і *мимовільним* обміном: про обмін речей і про покарання. Обмін речей вважається справедливим у тому випадку, якщо він здійснюється, відповідно до їхньої дійсної цінності. Переважним простором справедливості, що зрівнює, є ринок, на якому неважливо, хто купує, а важливо лише те, скільки він платить. Справедливість у покараннях, що припускає визначення адекватної міри покарання за нанесений у результаті злочину збиток, полягає також у невідворотності покарання – у тому, щоб воно накладалося незалежно від соціального, майнового та ін. статусу того, хто його вчинив. Справедливість, що розподіляє, задає морально-регулятивні основи суспільних відносин переважно в їх комунальному, особистісно-вираженому аспекті, а та, що зрівнює, – у діловому, об'єктивному аспекті. Конкретні суспільства звичайно віддають перевагу тій чи іншій формі справедливості (наприклад, феодальне і соціалістичне суспільства віддають пріоритет справедливості, що розподіляє, буржуазне суспільство – справедливості, що зрівнює), проте в кожному з них представлені обидві ці форми. Оптимальному, відповідному досягнутому рівню розвитку даного суспільства сполучення цих форм справедливості в цілому і стосовно до окремих фрагментів міжлюдських відносин має вирішальне значення для визначення міри справедливості у ньому.